

Рецензент
Вавіна Л.С.,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

РОЗВИТОК ЗОРОВОГО СПРІЙМАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Ірина Гудим
м. Київ

У статті розглядається проблема дидактико-методичного забезпечення процесів розвитку зорового сприймання дошкільників з порушеннями зору в умовах спеціального дошкільного закладу, інклюзивного інтегрованого дошкільного закладу та вдома. Подано методичні рекомендації з розвитку зорового сприймання для інклюзивних педагогів, вихователів та батьків.

Ключові слова: зоровий аналізатор, зорове сприймання, дошкільники з порушеннями зору, розвиток зорового сприймання.

РАЗВИТИЕ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Статья посвящена проблеме дидактико-методического обеспечения процессов развития зрительного восприятия дошкольников с нарушениями зрения в условиях специального дошкольного учреждения, в условиях инклюзивного интегрированного дошкольного учреждения и дома. Представлены методические рекомендации по развитию зрительного восприятия для тифлопедагогов, воспитателей и родителей.

Ключевые слова: зрительный анализатор, зрительное восприятие, дошкольники с нарушениями зрения, развитие зрительного восприятия.

DEVELOPMENT OF VISUAL PERCEPTION OF THE PRESCHOOLERS WITH VISUAL IMPAIRMENT

The article is devoted to the problem of didactic and methodical supporting of processes of the development of visual perception of the preschoolers with visual impairment in the conditions of the special preschool institutions, inclusive integrated preschool institutions and at home. Guidelines of the development of visual perception for teachers and parents are presented.

Key words: visual analyzer, visual perception, preschoolers with visual impairment, the development of visual perception.

Важливим напрямом реабілітації осіб з порушеннями зору є корекція та компенсація зорового сприймання в ранньому, дошкільному та молодшому шкільному віці. Сформованість якостей зорового сприймання, як провідного

пам'ятаючи про величезну силу педагогічного авторитету, давати їм більшу можливість самостійного вибору.

Оскільки дитина з порушеннями зору тривалий час перебуває в умовах дошкільного навчального закладу, її постійними партнерами у спілкуванні є однолітки та педагоги. Мовленнєва взаємодія здебільшого виникає в ігрових ситуаціях, у побутових справах, де діти користуються мовними штампами й творять власні, що й робить кожного неповторного індивідуальністю. Для цього дошкільники мають знати і адекватно послуговуватися у спілкуванні правилами мовленнєвого етикету, який охоплює вербальні та невербальні варіанти загально прийнятих у нашому суспільстві етикетних слів та виразів. До їх числа відносяться слова привітання, прощання, прохання, вибачення, подяки, відмови та ін.

Особливу увагу педагогів спеціального дошкільного навчального закладу слід звернути на опанування слабозорими дітьми невербальних засобів спілкування. Якщо вербальні (словесні) засоби мовленнєвого етикету ця категорія дошкільників засвоює на слух, переважно наступуючи мовлення дорослих та інших дітей, то в опануванні невербальними засобами вони значно утруднюються через складності спостерігати зором поведінку партнерів. Саме тому дошкільно постійно звертати увагу дітей на характер погляду співрозмовника (прямий або приязно-прохальний погляд в очі, запитальний погляд з піднятимі бровами, здивований або жартливий погляд тощо), вираз обличчя (радісна, приязна або стримана усмішка, усмінене або здивоване обличчя), рухи головою (кивок, легкий уклін, похитування головою), рухи плечима та руками (помахи рукою на відстані, рукостискання, прикладання рук до грудей, дотик, погляджування партнера по руці, плечу, стегна плечима, заперечливі помахи рукою, вказівним пальцем, обійми тощо).

Щоденне вправління в дошкільному використанні в процесі мовленнєвої взаємодії під час реальних чи змодельованих ситуацій, на основі сюжетів казок, оповідань інтонаційних та рухових варіантів мовного етикету сприятимуть не лише активному їх засвоєнню, робитимуть приємним спілкування, а й матимуть перспективи в розвитку діалогічного мовлення.

Література:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» /Наук. кер. та заг. ред. О.Л.Кононко. – К.: Світлич, 2009.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. – К.: Ред. журн. «Дошкільне виховання, 1999.
3. Бозуш А. Дошкільна лінгводидактика: Навч. посіб. /А.Бозуш. – Запоріжжя: ЛПДС. Лтд, 2000.
4. Гавриш Н. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят: Навч.-метод. посіб. /Н.Гавриш. – К.: Вид. дім "Шкіль світ" : Вид.Л.Галіцина, 2006.
5. Гончаренко А.М. Розвиток мовленнєвої компетентності старших дошкільників: Навч.-метод. посіб. до Базової прогнр. розв. дитини дошк. Віку «Я у Світі» / А.М.Гончаренко. – К.: Світлич, 2009.

виду перцепції у цьому віці забезпечує в подальшому продуктивне навчання та розширює можливості інтеграції зороводепривованих дітей.

Зорове сприймання – складний, багаторівневий, системний процес, який виконує відображальну та регулятивну функції в поведінці людини. Багаторівнева ієрархія цього системного утворення включає відчуття, в деякій мірі процеси уваги, пам'яті, а інколи емоційні та інші компоненти. Акт сприймання пов'язаний з виявленням об'єкта, виділенням і диференціацією його ознак: якравості, контрасту, кольору, контуру, форми, розміру, місцезнаходження в просторі, окремих деталей [4, 22].

В широкому розумінні під зоровим сприйманням розуміють здатність отримання інформації про предмет, об'єкт чи явище за допомогою зору та складний психофізіологічний процес формування їх перцептивних образів та уявлень [2, 7]. При цьому фізіологічні можливості органу зору є важливими, однак визначальним фактором адекватності зорового сприймання є удосконалення функцій центральної нервової системи. Це в свою чергу, вказує на широкі можливості компенсації та розвитку зорового сприймання у дітей навіть з глибокими порушеннями зору.

Порушення функціональності зорового аналізатора, зумовлені зниження чинності і точності сприймання, призводить до фрагментарності, викривленості сприймання окремих об'єктів, ускладнює встановлення причинно-наслідкових зв'язків між предметами та явищами, одномоментність, дистантність сприймання. Це призводить до загального зниження кількості та якості уявлень, послаблення рівня емоційного сприймання (миттєвість, дистантність, одночасність і цілісність образу) об'єктів оточуючого.

Витчизняні та зарубіжні дослідження доводять, що компенсація цих відхилень не може відбуватися спонтанно, без цілеспрямованої регуляції та втручання з боку спеціалістів. Необхідна рання та тривала корекційно-розвивальна робота, яка має починатися батьками в сім'ї [1; 2; 4; 5].

Л. Григор'єва вказує на те, що зорові образи слабозорих та частково бачучих дітей, за відсутності стимуляції, мають здатність до розпаду. Так, навіть незначні перерви у корекційній роботі, здійснюваній з дитиною, знижують рівень диференційованості та адекватності зорових образів об'єктів сприймання. Задіяння зорових образів у продуктивних видах діяльності підвищує їх стійкість. Збереження в пам'яті адекватних уявлень є важливим, оскільки на їх основі розвивається чуттєве пізнання, формуються вміння та навички, відбувається засвоєння знань [2, 4].

Таким чином, важливість формування активного зорового сприймання у слабозорих та дітей із залишковим зором є беззаперечною, а організація корекційної роботи з розвитку зору є пріоритетним напрямом діяльності спеціальних закладів освіти для дітей з вадами зору. З огляду на це, метою статті є визначення напрямів дидактико-методичного забезпечення процесів розвитку зорового сприймання дошкільників з порушеннями зору в умовах спеціального дошкільного закладу,

вплив освітнього інтегрованого дошкільного закладу та вдома, а також вивчення методичних рекомендацій педагогам та батькам.

Активізація зорового сприймання відбувається за рахунок психофізіологічної стимуляції зорової системи, в результаті формування мотивації бачити та установок на раціональне використання залишкового зору. Першим завданням є реалізація можливості корекції елементарних зорових функцій, розширюючи сенсорну основу сприймання. Іншим, не менш важливим завданням, є компенсаційний розвиток зорового сприймання на основі максимальної мобілізації інших психічних процесів, компонентів яких входять в його систему (мнемічних, мисленнєвих та ін.). Також у поєднанні з формуванням ряду особистісних якостей учнів. Порушення цих завдань вбачається в ефективному використанні психофізіологічних, психологічних та педагогічних методів [2, 26].

Л. Григор'єва виділяє наочно-дійові методи як психологічний метод компенсаційного розвитку зорового сприймання. Обов'язковою умовою ефективного розвитку зорового сприймання є тісна взаємодія в онтогенезі сенсорних і моторних функцій зору. Активне сприймання – система перцептивних дій, в яких важливу роль відіграють ефекторні компоненти, а саме рухи руки та очей. Дієвий характер складається в процесі предметно-практичної діяльності, в якій відбувається розвиток ориєнтувально-обстежувальної активності дитини на основі якої формуються перцептивні дії. Цей етап сприймання називають етапом екстеріоризації – початкового розгорнутого формування перцептивних дій в процесі предметно-практичної діяльності. Наочно-дійові методики спрямовані на розвиток предметно-практичної діяльності, яка недостатньо розвинена у дітей з порушеннями зору, особливо неохолплених навчанням в умовах спеціальних дошкільних закладів [2].

Адекватне взаємодія ока та руки, узгодженість рухів рук із зоровим контролем потрібні в різних видах навчальної та предметно-практичної діяльності. Тому важливе раннє формування зорової сенсораторної координації. Використання наочно-дійових методик у корекційній роботі з дітьми сприяє розвитку рухів рук, дрібної моторики пальців, зорово-моторної координації, цілеспрямованих рухів з предметами на основі дослідження зорового і тактильного сприймання, навичок орієнтування в мікропросторі із зоровим контролем. Формуються певні взаємозв'язки між елементами і пропріоцептивною (руховою) пам'яттю.

Ці методики, необхідні для формування предметності зорового образу, забезпечують предметну наочність. Тільки за цієї умови формується фундаментальна властивість сприймання – предметність, похідними від якої є всі інші його властивості (цілісність, структурність, константність). Наочно-дійові методики забезпечують основи для подальшої екстеріоризації (переведення у внутрішній план) перцептивних дій за допомогою знакового опосередкування [1; 2; 4].

Засобами реалізації наочно-дійових методик є натуральні предмети та їх моделі, мозаїка, конструктор та ін. Підбір дидактичного матеріалу повинен проводитися з урахуванням стану зору, віку та етапу корекційного навчання. Найкращим видом наочних посібників є натуральні об'єкти, оскільки вони дають найбільш повні уявлення про реальні речі і сукупності їх властивостей. Серед натуральних об'єктів повинно бути якомога більше предметів, з якими дитина зустрічається в побуті та повсякденній діяльності (предмети домашнього вжитку, посуд, одяг, меблі та ін.).

На всіх етапах роботи спочатку вводяться навчальні завдання, потім завдання, спрямовані на закріплення навичок роботи з наочним матеріалом, і, нарешті, завдання, мета яких – контроль і оцінка прийомів зорової роботи.

Корекцію, компенсацію та розвиток порушеного зору слід проводити з перших місяців життя дитини, у ранньому віці, в достатньому закладі та в школі до 15-16 років, в період дозрівання морфофункціональних систем мозку та механізмів, задіяних у сприйманні [2, 8].

В умовах спеціальних дошкільних закладів та шкіл, система корекційної роботи з розвитку зорового сприймання, а саме розвиток способів зорового сприймання та зорової орієнтації, є одним із спеціальних завдань корекційно-виховної роботи. Важливу роль у цій системі відіграють кабінети охорони зору, оснащені сучасними медичними апаратами для лікування та профілактики порушень зору.

Однак, як вже зазначалося вище, що роботу необхідно починати задовго до вступу дитини в дошкільний заклад. Представлені методичні рекомендації можуть бути використані і батьками дітей з порушеннями зору, і вихователями загальноосвітніх навчальних закладів, де можуть навчатися діти цієї категорії.

Сучасна ситуація розвитку інклюзивного та інтегрованого навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку сприяє тому, що батьки слабозорих дітей можуть обрати для навчання загальноосвітній дошкільний заклад, а більшість випускників спеціальних дошкільних закладів для дітей з порушеннями зору продовжують навчання у загальноосвітніх школах, де відсутня можливість апаратного лікування зору і вся відповідальність за збереження та розвиток зорового сприймання покладається на вихователів, вчителів та батьків.

Приниплення корекційних занять після вступу дітей до загальноосвітніх шкіл призводить до погіршення зорового сприймання і уявленн, що пояснюється нестійкістю, слабкістю та схильністю до розпаду зорових образів. Тому важливо не лише компенсувати порушення сприймання і розвинути його до можливого рівня, але і закріпити вже сформовані вміння та навички використання зору в шкільному віці. При відсутності такого закріплення корекційна робота проведена у ранньому та дошкільному віці втрачає свій сенс.

І метою розвитку зорового сприймання доцільно використовувати всі види дитячої діяльності: гру, працю, побутову діяльність. Оскільки проведення спеціальних занять з розвитку залишкового зору і зорового сприймання, без включення дитини в активну і цікаву для неї діяльність, неможливе, і призведе лише до додаткових зорових навантажень і втоми. В той же час, розвиток зорового сприймання в актуальній для дитини повсякденній діяльності забезпечить формування практичних навичок і вмінн, які будуть неповноцінним зором у процесі життєдіяльності.

Дидактичні ігри та вправи на розвиток зорового сприймання повинні бути спрямовані на наступними офтальмологічними показниками: вправи на розвиток оптичної уваги; на візуальне впізнавання предметів; на розвиток пам'ятності та послідовності рухів очей в різних напрямках; на розвиток оптичної фіксації погляду на предметі.

Іксі вправи спрямовані на розвиток залишкового зору та зорового сприймання дитини з порушеним зором повинні поступово ускладнюватися:

- обстеження окремих об'єктів предметів;
- порівняння натуральних об'єктів предметів і об'єктів (2-4), що відрізняються яскраво вираженими ознаками (кольором, формою, величиною, кількістю деталей, розташуванням окремих частин), далі порівняння їх зображень;
- впізнавання реалістичних зображень в різних ракурсах;
- обстеження окремих площинних предметів за контуром з натуральним ускладненням, складання цілого з частин;
- порівняння контурних зображень предметів та об'єктів (2-4), що відрізняються яскраво вираженими ознаками (кольором, формою, величиною, кількістю деталей, розташуванням окремих частин);
- порівняння натуральних подібних предметів та об'єктів (2-4), що розрізняються незначними ознаками (будовою, кількістю деталей, величинами одного кольору, розміром, розташуванням окремих частин), але порівняння їх зображень;
- впізнавання предмета за його частинами;
- розглядання сюжетних малюнків, виділення сюжетних ліній;
- розглядання двох сюжетних малюнків, що відрізняються незначними елементами.

Ускладнення завдань може йти за рахунок використання "комплісних", перекреслених, недомальованих контурних зображень, зменшення кількості реальних предметів (об'єктів) та їх зображень для впізнавання (від 2-3 до 6-7), застосування графічних і абстрактних зображень (у тому числі літер, цифр та їх елементів).

Для розвитку зорового сприймання важливе формування вмінн зором спрямованого розглядання, візуального обстеження. Варто враховувати, що розглядання та впізнавання предметів і їх зображень з порушеннями зору вимагає більш тривалого часу.

Розвитку зорового аналізу і синтезу, довільної зорової уваги і запам'ятовуванню сприяють наступні вправи: визначення змін у ряді предметів; знаходження "зайвого" (іграшки, малюнка); знаходження відмінностей у двох подібних сюжетних малюнках; запам'ятовування 4-6 предметів, іграшок, малюнків, геометричних фігур, букв, цифр і відтворення їх у заданій послідовності.

Особливої уваги у дитини з порушенням зором потребує угодження рухів руки і очей, простежування поглядом дій руки, а в подальшому і рухових об'єктів у просторі. Зорово-моторна координація ефективно розвивається при виконанні різних рухових вправ: ходьба і біг за розмітками, катання на велосипеді та самокаті доріжками і огороженими майданчиками; кидання в ціль різними предметами в іграх "Влучити в ціль", "Кільцекиди" та інші.

Корисно обводити за трафаретом, силуетним і контурним зображенням. Наприклад: обвести на верхній смужці 7 кружечків, а на нижній смужці — на 2 трикутника більше; другий, четвертий і шостий квадратики у верхньому рядку зафарбувати червоним кольором, а третій, п'ятий і сьомий у нижньому — синім; у різних місцях аркуша обвести по зоннічному або внутрішньому контуру трафарети іграшок, а потім відслідкувати їх доріжками.

Спостереження за руховими об'єктами в просторі доцільно починати з визначення зміни положення окремих рухових частин у іграшок, наприклад у ляльки (ручки, ніжки), у машини (кузов, дверцята), у будиночку (вікна, двері). Формуванню вміння простежувати поглядом рухові об'єкти і одночасно оцінювати їх положення в просторі сприяють настільні ігри "Футбол", "Більярд", "Машинки", "Залізниця".

Найскладнішим для зорового сприймання дітей з порушеннями зору є визначення відстані, довжини до об'єкта, глибини простору, виділення співвідношення і переміщення різних рухових деталей предмета. Важливо навчити дітей визначати місце розміщення об'єктів в просторі відносно себе, моделювати різні просторові ситуації. З цією метою використовуються вправи для розвитку окоміру: визначити, скільки кроків до столу, до ляльки, до перехрестя (на вулиці); розділити коло, квадрат, прямокутник на 2, 4, 3 рівні частини; розрізати смужку на рівні частини.

Робота з активізації зорових функцій повинна будуватися з урахуванням вимог гігієни та профілактики порушень зору, недопустиме перенапруження очей під час занять. Фахівці вважають, що навіть дітям з нормальним зором необхідно регулярно виконувати комплекс вправ зорової гімнастики для зняття зорової напруги і надавати можливість відпочинку для очей. Гострота зору багато в чому залежить від систематичності тренування, тому такі вправи мають стати обов'язковими до кількох разів на день.

Особливе місце у корекції та розвитку зорового сприймання посідають *зорово-мовні вправи*. Науково доведено факт взаємозв'язку

зорових та мовних центрів кори головного мозку. Збіднений зоровий канал нерідко є перешкодою у розвитку комунікативної діяльності дитини-невидячки. Зорово-мовні вправи спрямовані на корекцію як зорових, так і мовних порушень. З їх допомогою поповнюється запас знань і уявлень про навколишнє середовище, розвивається лексичні, граматичні, звукові, мовленнєві навички; просторове орієнтування, удосконалюється увага, пам'ять. Разом з тим, під час використання зорово-мовних вправ важливе навантаження йде на слуховий аналізатор, в той час як зір залишається у стані спокою, розслаблений.

Такі вправи доцільні для зниження зорового навантаження та корекції з метою охорони зору, зміни різних видів діяльності. Вони використовують у вигляді невеликих текстів, віршів, поєднаних з відповідними рухами очима, руками. Ці вправи доречно проводити з музичним супроводом, що сприяє встановленню позитивного емоційного настрою дитини.

Дидактичні ігри та вправи для розвитку зорового сприймання:

"Що змінилося?" Дитині пропонують розглянути декілька карток з ілюстраціями (словами, цифрами, геометричними фігурами і т. д.) і відслідкувати. Дорослий прибирає (додає або міняє місцями) картки, дитина визначає, що змінилося.

"Знайди помилку". Дитині пропонують малюнки з недоречностями. Дитина шукає помилку, пояснює, яким чином її виправити, щоб було правильно. "Знайди відмінності". Дитині пропонують розглянути парні малюнки з деякими відмінностями, які потрібно відшукати.

"Що заховав художник?" Пошук елементів накладених один на один контурних зображень простих предметів

"Незакінчені зображення". Пропонують зображення з недомальованими елементами (квітка без пелюсток, стілець без ніжки, птах без дзьоба, риба без хвоста). Необхідно назвати відсутні деталі та домалювати їх.

"Точкові зображення". З'єднати крапки, назвати зображення.

"Розрізані зображення". Дитині дають розрізані частини 2-3-х зображень (наприклад, овочів різного кольору або різної величини і т. д.). Потрібно зібрати з цих частин цілі зображення.

"Де засвітив ліхтарик?". За ширмою з тканини вмикати ліхтарик (горі, вниз, зліва, справа). Дитина називає, або показує пальчиком де світить ліхтарик.

Представлені методичні рекомендації та дидактичні ігри з розвитку зорового сприймання дошкільників з порушеннями зору можуть бути використані педагогами загальноосвітніх навчальних закладів частково на позачасних заняттях для всіх дітей, не залежно від порушень зору, та в індивідуальній роботі з дітьми, які потребують корекції та розвитку зорового сприймання, а також батьками дітей з порушеннями зору.

Рецензент
Засенко В. В.,
доктор педагогических наук, профессор

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ, МЕТОДЫ РЕАБИЛИТАЦИИ И НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ЗІ СЛУХОМОВЛЕННИМИ ПОРУШЕННЯМИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Тетяна Дегтяренко
м. Суми

В статті надано пропозиції щодо удосконалення системи корекційно-реабілітаційної допомоги особам з психофізичними порушеннями та/або з інвалідністю певної категорії – з слухомовленними порушеннями. Пропозиції є дискусійними й потребують широкого обговорення.

Ключові слова: особи з психофізичними порушеннями та/або з інвалідністю, корекційно-реабілітаційна допомога, конференція, інноваційні методи.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ, МЕТОДЫ РЕАБИЛИТАЦИИ И ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ СО СЛУХОРЕЧЕВЫМИ НАРУШЕНИЯМИ: ПО МАТЕРИАЛАМ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

В статье изложены предложения относительно усовершенствования системы коррекционно-реабилитационной помощи лицам с психофизическими нарушениями и/или с инвалидностью определенной категории – со слухоречевыми нарушениями. Предложения являются дискуссионными и нуждаются в обсуждении.

Ключевые слова: лица с психофизическими нарушениями и/или с инвалидностью, коррекционно-реабилитационная помощь, конференция, инновационные подходы.

INNOVATIVE TECHNOLOGY, METHODS OF REHABILITATION AND EDUCATION OF CHILDREN WITH DISORDERS AUDITOVERBAL: BASED ON INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

The article presents suggestions for improving the system of correctional, rehabilitative care for persons with mental and physical impairments or impairments of a certain category such as the audio-verbal impairments. Proposals are debatable and are needed to be discussed.

Key words: persons with mental and physical impairments, audio-verbal impairments, correctional-rehabilitation care, conference, innovative approaches.

Головні вчителів, педагогічні конференції відіграють в освіті вирішальну роль, визначаючи напрямки подальшого розвитку галузі. До таких

Література:

1. Григорьева Л. П., Бернадская М. Э., Блиникова И. В., Развитие восприятия у ребенка. / Л.П. Григорьева // Пособие для коррекционных занятий с детьми с ослабленным зрением в семье, детском саду, начальной школе. – М.: Школьная Пресса, 2007. – 72 с.
2. Григорьева Л. П., Сташевский С. В. Основные методы развития зрительного восприятия у детей с нарушениями зрения: Учебно-методическое пособие / Л. П. Григорьева, С. В. Сташевский. – М.: АПН СССР, НИИ дефектологии, 1990. – 59 с.
3. Игры и игрушки для незрячего ребенка / Методическое пособие. – Харьков: Крок, 2007. – 64 с.
4. Никulina Г. В., Фомичева Л. В., Замашнюк Е. В. Развитие зрительного восприятия: Учебное пособие / Под ред. Г. В. Никулиной. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2003. – 188 с.
5. Плаксина Л. И. Развитие зрительного восприятия у детей с нарушениями зрения / Л.И. Плаксина. – М., 1985. – 87с.